

ՍԵՔԱՍՏԻԱՅԻ ՎԻՆՅԵԹԻ ԹՈՔԱՏ, ԱՄԱՍԻԱՅ,  
ՇԱՊԻՆ-ԳԱՐԱՀԻՍԱՐԻ ՍԱՆՋԱԿՆԵՐԻ ՀԱՅ ԿՐԹԱԿԱՆ  
ԿՅԱՆՔԸ 19-ՐԴ ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ և 20-ՐԴ ԴԱՐԻ ՍԿԶԲԻՆ

Սեքսստիայի վիլայեթի հյուսիս-արևմտյան սանջակների՝  
Թոքատի (Եվդոկիա), Ամասիայի, Շապին-Գարահիսարի կրթական  
մակարդակը 19-րդ դ. վերջին և 20-րդ դարի սկզբին բավականին  
ցածր էր: Կրթական գործը զարգանում էր հիմնականում խոշոր  
քաղաքներում, իսկ գյուղերում այն գտնվում էր շատ անմխիթար  
վիճակում: Կային գյուղեր, որտեղ հայկական դպրոցները բացա-  
կայում էին: Կրթական կյանքը Թոքատում հիմնականում ծավալվել է  
սանջակի կենտրոն՝ Թոքատ քաղաքում: 19-րդ դարի երկրորդ կեսին  
քաղաքի կրթական խղճուկ վիճակին վերջ տալու նպատակով՝  
հիմնադրվում է ազգային վարժարան<sup>1</sup>: Նրա տնօրեն է դառնում  
Կարապետ Ընկուլյանը: Այս վարժարանի կրթական ծրագրերը,  
ինչպես նաև դասատուների մտավոր մակարդակը անկատար և  
թերի էին, և դա էր պատճառը, որ վարժարանը, դեռ լիովին  
չկազմավորված, կանգնում է փակման եզրին: 1871 թ. վարժարանը  
վերակազմվում է և նրա տնօրեն է դառնում Կարապետ Աբգարյանը<sup>2</sup>:  
Քաղաքի հայ առաջադիմական գործիչներ Հակոբ Գատենյանը և  
Կարապետ Ասլանյանը մասնավոր կերպով հոգում էին դպրոցի  
ծախսերը<sup>3</sup>: 1875 թ., երբ Պողոս Վարդապետ Նաթանյանն այցելում է  
քաղաք, վարժարանի մասին գրում է, որ քաղաքն ուներ մեծ  
ճեմարան, ուր 400 տղա էր դաստիարակվում: Կոլեկտիվը պառակտ-  
ված էր, քանզի դասատուները, ժողովրդական խռովություններից  
օգուտ քաղելով, իրենց անձնական շահի համար ճեմարանը մաս-  
նատել էին անհատական դպրոցների, որտեղ դասավանդում էին  
քերականություն, թվաբանություն և ընթերցանություն<sup>4</sup>: Հեղինակը  
նաև նշում է, որ այդ ժամանակ քաղաքում կար իգական սեռի  
համար նախատեսված վարժարան, որտեղ ուսանում էին մոտ 100

<sup>1</sup> Փաստերի բացակայության պատճառով, պարզ չէ Թոքատի ազգային վարժա-  
րանի հիմնադրման ստույգ տարեթիվը:

<sup>2</sup> «Մասիս», Կ.Պոլիս, 1871, N107, ապրիլի 17:

<sup>3</sup> Ալպոյաճեան Ա., Պատմություն Եվդոկիոյ հայոց, Գահիրե, 1952, էջ 947:

<sup>4</sup> Նաթանեան Պ., Տեղեկագրություն ընդհանուր վիճակին Սեքսստիոյ և անոր  
կուսակալութեան ներքեւ գտնվող մի քանի գլխաւոր քաղաքաց, Կ.Պոլիս, 1877,  
էջ 169:

աշակերտուհի<sup>1</sup>: Իսկ 1878 թ. այստեղ այցելած Գարեգին Ա. Սրվանձտյանցը, բնավ փայլուն չհամարելով քաղաքի կրթական զործը, նշում էր, որ թոքատն ուներ 5 վարժարան, որոնցից 3-ը «ծաղկոցներ»<sup>2</sup> էին տղաների համար, մեկը՝ նախատեսված էր աղջիկների համար, մեկն էլ ուսումնարան էր: Աշակերտների թիվը հասնում էր 205-ի, իսկ աշակերտուհիներինը՝ 18-ի<sup>3</sup>: Պետք է նշել, որ քաղաքում 19-րդ դարի վերջին գործել են նաև մասնավոր դպրոցներ: Դրանցից էր օրինակ «Ոսկյան» վարժարանը, ուր 1869-1872 ընթացքում դասավանդել էր Սկրտիչ Փորթուգալյանը<sup>4</sup>: Այդ ժամանակ գործում էին նաև մասնավոր փոքր այլ վարժարաններ: Սակայն մասնավոր դպրոցները 1897 թ. դրությամբ փակվեցին, և նրանցից գործում էր «Քառասուն մանկանց» եկեղեցական դպրոցը միայն, որի տնօրենն էր Պողոս Ղազլյանը<sup>5</sup>: Քիչ ավելի ուշ այս մասնավոր դպրոցն էլ փակվեց, և ողջ ուշադրությունն սևեռվեց ազգային վարժարանի վրա: Այդ միակ վարժարանը հետզհետե կանոնավորվում էր: Այս վարժարանում դասավանդել են Սկրտիչ Փորթուգալյանը, Գևորգ Փասմանգանջյանը, Դակոբ Բոյաջյանը և ուրիշներ, ովքեր իրենց նպաստն են բերել կրթօջախի զարգացման գործում: 19-րդ դարի վերջում թոքատում ևս մի փորձ է արվում մասնավոր դպրոց հիմնելու համար: 1883 թ. Սկրտիչ Փորթուգալյանի աշակերտներ Կարապետ Ղազարյանը, Դովհաննես Սարաֆյանը, Կարապետ Քյոյանը մասնավոր դպրոց են բացում<sup>6</sup>: Կ. Պոլսի Ներսես պատրիարքի հիշատակը վառ պահելու համար դպրոցն անվանվում է Ներսիսյան: Ներսիսյան դպրոցը 1886-1887 թթ. ուստարում ուներ 130 աշակերտ, մինչդեռ ազգային վարժարանն ուներ 420 աշակերտ<sup>7</sup>: Թուրքական կառավարությունը այս դպրոցը համարելով հեղափոխության կենտրոն՝ 1890-ական թթ. փակում է: Ազգային վարժարանը հետագայում շարունակում է գործել, իսկ 1894 թ. տնօրեն է նշանակվում Դովհաննես Ղազանջյանը: Նրա տնօրինությունը տևեց մինչև 1900 թ., երբ նրան այդ պաշտոնում փոխարինեց Միսաք Փանոսյանը<sup>8</sup>: Պետք է նշել, որ նա

<sup>1</sup> Տե՛ս նույն տեղում:

<sup>2</sup> Ծաղկոցները համապատասխանում էին նախակրթարանների մակարդակի:

<sup>3</sup> Սրվանձտյանց Գարեգին, Երկեր, հ. Բ, Ե., 1982, էջ 169:

<sup>4</sup> Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 476, ց. 1, գ. 2528, թ. 27 շրջ.:

<sup>5</sup> Ալադյանճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 953:

<sup>6</sup> Նույն տեղում, էջ 955:

<sup>7</sup> Նույն տեղում, էջ 958:

<sup>8</sup> Նույն տեղում, էջ 970:

տնօրինում է ընդամենը մեկ տարի, և 1901-1903 թթ. վարժարանի տնօրինությունը հանձնվում է Գևորգ Իբրանոսյանին: Նա իր կրթությունն ստացել էր Էջմիածնի Գևորգյան ճեմարանում, ապա նույն պաշտոնին է եղել իզմիրում: և. Կ. Պոլսի Ս. Փրկչյան որբանոցում:

Դեռաքրքրական է, որ Թոքատում այս վարժարանի կողքին 1901 թ. բացվում է նաև Ս.Ներսիսյան մանկապարտեզ<sup>1</sup>:

Թոքատում ուսումնական գործընթացը կառավարելու նպատակով կազմավորվել էր ուսումնական խորհուրդ, որի ատենապետը 1902-1908 թթ. Դովհաննես Ղազանճյանն էր: Այդքանով հանդերձ, ժողովրդի մի ստվար հատված կրթության հանդեպ այնքան անտարբեր էր, որ մինչև 8-10 տարեկան երեխաներին արհեստ սովորելու էին ուղարկում: 1903-1904 թթ. ուստարվա սկզբին կրկին ազգային վարժարանի տնօրեն է ընտրվում Միսաք Փանոսյանը, որը միաժամանակ նաև դասավանդում էր հայերեն, ֆրանսերեն լեզուներ և երաժշտություն<sup>2</sup>:

20-րդ դարի սկզբին Թոքատի կրթական կյանքը որոշակի զարգացում է ապրում: 1906 թ. հայերն արդեն ունեին երկսեռ նախակրթարան, ծաղկոցներ, մանկապարտեզ<sup>3</sup>: Վարժարանի ուսումնական ծրագրում տեղ էին գտնում նորանոր առարկաներ, ինչպես օրինակ՝ կրոնագիտություն, թվաբանություն, գծագրություն, մարմնամարզություն և այլն: 1911-1912 թթ. վարժարանի գծագրության ուսուցիչն էր եվրոպայում երկար տարիներ ապրած շապինգարահիսարցի Արսեն Մարկոսյանը, մարմնամարզության դասերը վարում էր Պետրոս Պոնտացին, իսկ մեծ գրող Դանիել Վարուժանն ամեն ուրեաք գրական ցերեկոյթներ էր կազմակերպում:

Արդեն 1910-1911 թթ. ուսումնական տարում Թոքատի վարժարանի երկսեռ նախակրթարաններ հաճախում էին 200 տղա և 150 աղջիկ, իսկ քաղաքի երեք մանկապարտեզներ էին հաճախում 550 երեխա (տղա և աղջիկ)<sup>4</sup>: 1914-1915 թթ. ուստարում Թոքատի ազգային վարժարանի տնօրինությունը հանձնվեց ամուսիններ Ավո և Մարի Բեյլերյաններին: Ցավոք, սկսված I-ին համաշխարհային պատերազմը խաթարեց նաև ուսումնական հաստատությունների կրթական կյանքը:

<sup>1</sup> Նույն տեղում, էջ 976:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, էջ 976:

<sup>3</sup> Նույն տեղում, էջ 977:

<sup>4</sup> ՀԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 2528, ք. 23 շրջ:

Այս կրթական հաստատություններից բացի, թոքատում գոյություն ունեին մի քանիսը ևս, որոնք չնայած կարճատև գոյատևմանը, դրական հետք թողեցին կրթական կյանքի զարգացման վրա: Դրանից էր, օրինակ՝ «Անձնվեր սանուց» կիրակնօրյա դպրոցը, որը հիմնադրվել էր համանուն ընկերության կողմից 1869 թ.: Նրա առաջին ատենադպիրը դարձավ Մկրտիչ Փորթուզյանը<sup>1</sup>: Աշակերտների թիվը 1870 թ. հասնում էր 30-ի: Դասախոսությունները կատարվում էին շաբաթը 2 անգամ: 1882-1883 թթ. Հովհաննես Սարաֆյանը, Հակոբ Բոյաջյանը, Գևորգ Փասպանյանը և Գևորգ Նազարյանը դասախոսում էին հայերեն, թուրքերեն լեզուներ և այլն: Համիդյան ջարդերը խաթարեցին այս դպրոցի կրթական կյանքը:

Թոքատ քաղաքում 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին գոյություն ունեին նաև հայ կաթոլիկների և բողոքականների վարժարաններ: Կաթոլիկների դպրոցի մասին է վկայում 1875 թ. Թոքատ այցելած Պողոս վարդապետ Նաթանյանը: Նա թոքատում հանդիպել էր ռավականին մեծ թվով աշակերտներով օրինական երկսեռ դպրոց<sup>2</sup>: 1901-1902 թթ. ուստարում այստեղ սովորում էր 25 տղա, 60 աղջիկ<sup>3</sup>: Դպրոցը երկար կյանք չի ունեցել, քանի որ 1914 թ. կաթոլիկ երեխաներն սկսեցին հաճախել կաթոլիկների դպրոց<sup>4</sup>:

Հայ բողոքականների վարժարանը Թոքատ քաղաքում 1864-1890 թթ. արտոնյալ և հայտնի կրթական հաստատություն էր: 1901-1902 թթ. ուստարում աշակերտների թիվը հասավ 110-ի, (80-ը՝ արական սեռի, 30-ը՝ իգական)<sup>5</sup>: Ֆրանսիացի հեղինակ Վիտալ Քինեն իր աշխատության մեջ, փորձում է ցույց տալ, որ թուրքերի կրթական մակարդակը Թոքատ քաղաքում ավելի բարձր էր, քան հայերինը: Նրա բերած վիճակագրության համաձայն 19-րդ դ. վերջերին Թոքատում ուներ 10 բարձրագույն մետրեսե (վարժարան - Ա. Ա.)՝ 200 արական սեռի աշակերտներով, 1 երկրորդական վարժարան՝ 12 արական սեռի աշակերտով և 11 նախակրթարան՝ 880 աշակերտով (տղա և աղջիկ)<sup>6</sup>:

Վ. Քինեն «մետրեսները» ներկայացնում էր իբրև բարձրագույն վարժարաններ, մինչդեռ իրականում դրանք մզկիթներին կից էին

<sup>1</sup> Ալպոյաճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 986:

<sup>2</sup> Նաթանեան Պ., նշվ. աշխ., էջ 172:

<sup>3</sup> ՀԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 2528, թ. 22 շրջ.:

<sup>4</sup> Ալպոյաճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 828:

<sup>5</sup> ՀԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 2528, թ. 22, շրջ.:

<sup>6</sup> Quinet Vital, La Turquie ol'Asia, v. 1, Paris, 1892, p. 707.

ը գործում և նախակրթարաններին հավասար մակարդակ ունեցող դպրոցներ էին:

1887 թ. թուրքերն ընդամենը մեկ բարձրագույն վարժարան ունեին: Նույն տարում կառավարությունը որոշեց՝ Թոքատի մեջ սառաջին անգամ բացել բարձրագույն նախակրթարան 7-ամյա շրջանով<sup>1</sup>:

Խոսելով Թոքատի սանջակի գյուղական վարժարանների մասին՝ ցավով պետք է նշել, որ նրանց մասին տեղեկությունները չատ չնչին են:

1901-1902 թթ. Թոքատի սանջակի դպրոցների վիճակագրությանը<sup>2</sup> հետևյալն էր.

| Խ վայր        | անուն վարժարան | դաս | տղա  | աղ-ջիկ | ընդամենը | ուսուցիչ |     | գումար |
|---------------|----------------|-----|------|--------|----------|----------|-----|--------|
|               |                |     |      |        |          | այր      | կին |        |
| 1. Թոքատ      | Մայր վարժ.     | 2   | 450  | 250    | 700      | 12       | 6   | 18     |
| 2. Ձիւն       | Ս. Մեսրոպյան   | 2   | 336  | 140    | 476      | 9        | 3   | 12     |
| 3. Նիքսար     | Աուրենյան      | 2   | 240  | 70     | 310      | 5        | 2   | 7      |
| 4. Հերեք      | Ս. Մեսրոպյան   | 2   | 177  | 93     | 270      | 4        | 2   | 6      |
| 5. Յաթմիշ     | Նախակրթարան    | Ա   | 30   | —      | 30       | 1        | —   | 1      |
| 6. Թախթաշ     | —   —          | Ա   | 25   | —      | 25       | 1        | —   | 1      |
| 7. Գրիգորիս   | —   —          | Ա   | 30   | —      | 30       | 1        | —   | 1      |
| 8. Չիֆթլիկ    | —   —          | Ա   | 35   | —      | 35       | 1        | —   | 1      |
| 9. Պոլիս      | —   —          | Ա   | 30   | —      | 30       | 1        | —   | 1      |
| 10. Պիսկվենճի | —   —          | Ա   | 20   | —      | 20       | 1        | —   | 1      |
| 11. Աղապաղ    | —   —          | Ա   | 35   | 5      | 40       | 1        | —   | 1      |
|               |                |     | 1408 | 558    | 1966     | 37       | 13  | 50     |

- 445 աշակերտներ հաճախում էին հայ կաթոլիկների, հիսունականների և բողոքականների դպրոցներ:

- Հերեքի հայ բողոքականների վարժարան հաճախում էր 23 աշակերտ:

1912-1913 թթ. ուստարում ազգային և օտար վարժարաններում ուսանում էր 4000 աշակերտ<sup>3</sup>:

19-րդ դարի 70-ական թթ. Ամասիայի սանջակում կրթական գործը գտնվում էր անմխիթար վիճակում: Կրթական կյանքը զար-

<sup>1</sup> ՀԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 2528, թ. 12 շրջ.:

<sup>2</sup> Տե՛ս նույն տեղում թ. 3-4, տե՛ս նաև Ալպոյաճեան Ա., նշվ. աշխ., էջ 994:

<sup>3</sup> ՀԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 2528, թ. 12 շրջ.:

գանում էր հիմնականում սանջակի կենտրոնում Ամասիա քաղաքում, ուր 1870 թ. կար 3 վարժարան, բայց դրանցից 2-ն անգամ «ծաղկոց» կոչվելու իրավունք չունեին, քանզի երեխաները Աստվածաշնչից և «Նարեկից» բացի՝ այլ ուսում չէին ստանում<sup>1</sup>: Այդ վարժարանների մեջ քիչ թե շատ իր առաջադիմությամբ աչքի էր ընկնում ս.Աստվածածին եկեղեցուն կից գործող Ներսիսյան վարժարանը, որն այդ ժամանակ ուներ մոտ 60 աշակերտ, 1 դասատու և տնօրեն: Վերջինը նաև քահանան էր: Վարժարանում ուսումը բաժանված էր 8 կարգի [դասարանների], դասավանդվող առարկաներն էին հայերեն լեզուն, թուրքերենը, երաժշտությունը<sup>2</sup>: 1878 թ. քաղաք այցելած Գարեգին Սրվանձտյանցը նշում էր, որ քաղաքն ուներ մեկ ուսումնարան՝ ս. Ներսիսյան անվամբ և 5 ծաղկոց, որոնք բոլորը միասին ունեին 409 աշակերտ, 108 աշակերտուհի<sup>3</sup>: Այս ուսումնարանում ուսանում էին 40 աշակերտ, ովքեր սովորում էին հայերեն, ֆրանսերեն, թուրքերեն, աշխարհագրություն առարկաները<sup>4</sup>: Մինչև 1890-ական թթ. Ներսիսյան վարժարանի շրջանավարտների անունները հայտնի չեն: 1890-ական թթ. շրջանավարտների թվում էին Սմբատ Ֆերիարյանը և Միհրան Թորոսյանը, ովքեր մինչև 1898 թ. ուսուցչական գործունեությամբ էին զբաղվում<sup>5</sup>: 1895 թ. Ամասիայի հայերն ունեին արական սեռի համար նախատեսված 3 ծաղկոց, 2 նախակրթարան, իսկ իգական սեռի համար՝ 2 ծաղկոց, որոնք բոլորը միասին ունեին շուրջ 700 աշակերտ<sup>6</sup>: Պետք է նշել նաև, որ նույն ժամանակ հայտնի առևտրական գործիչներ Իբրանոսյան եղբայրները և Հակոբ անունով մի հարուստ անձնավորություն իրենց միջոցներով ս. Հակոբ եկեղեցու մեջ նախակրթարաններ բացեցին<sup>7</sup>: Այս նախակրթարանները բավականին արագ զարգացում ապրեցին և 20-րդ դ. սկզբին արդեն վերածվեցին կայուն վարժարանների:

Ամասիա քաղաքի կրթական կյանքի բարելավման գործում իր ներդրումն է ունեցել «Դպրոցասիրաց ընկերությունը»<sup>8</sup>: Ընկերության ջանքերով Ամասիայում բացվում է վարժարան, որն ընդամենը 4

<sup>1</sup> Սիմոնեան Գ.Յ., նշվ. աշխ., էջ 525:

<sup>2</sup> Նույն տեղում, էջ 525:

<sup>3</sup> Սրվանձտյանց Գ., Երկեր, հ. 2, Ե., 1982, էջ 216:

<sup>4</sup> Կոստանոյան Է., Ակնարկներ արևմտահայ մշակութային և հասարակական-քաղաքական կյանքի պատմության (19-րդ դարի 80-ական թվականներ), Ե., 2005, էջ 67:

<sup>5</sup> Սիմոնեան Գ.Յ., նշվ. աշխ., էջ 534-535:

<sup>6</sup> «Հայրենիք», Կ. Պոլիս, 1895, 1104, մարտի 7:

<sup>7</sup> Նույն տեղում:

<sup>8</sup> Սիմոնեան Գ.Յ., նշվ. աշխ., էջ 537:

նտարվա կյանք է ունեցել: Ընկերության ջանքերով վարժարանը ուսուցչական կազմով ապահովվելու նպատակով՝ Բարունակ Բարսեղյանին և Միսակ Շամլյանին ուղարկում է Մուրադ - Ռաֆայելյան վարժարան:

Ամասիա քաղաքի կրթական մակարդակը 20-րդ դ. սկզբին, ի համեմատած 1870-ական թթ., բարձրացել էր, և գոյություն ունեին այնպիսի կրթական հաստատություններ, ինչպիսիք էր ս. Ներսիսյան վարժարանը՝ 440 աշակերտով (տղա և աղջիկ), ս. Նիկողոսյան վարժարանը՝ արական սեռի 145 աշակերտով և Իբրանոսյան վարժարանը՝ արական սեռի 66 աշակերտներով<sup>1</sup>: Ցավոք, կրթական հաստատությունների ուսումնական ծրագրերի, ուսուցչական կազմի և սայլնի վերաբերյալ մանրամասնություններ մեզ հայտնի չեն: Հայտնի է միայն, որ «Իբրանոսյան» վարժարանը 1902 թ. տվել է իր առաջին չորջանավարտները<sup>2</sup>: Ամասիա քաղաքից բացի, 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին կրթական կյանքը քիչ թե շատ զարգանում էր Մարզվանում, Վեզիր-Ջյուրյուում, Սիմ-Հաջիգյուղում և Լատիկում:

Սիմ-Հաջիգյուղի հայերը 20-րդ դ. սկզբին ունեին 2 վարժարան՝ Պարթևյան, նախատեսված արական սեռի համար և Հռիփսիմյան՝ իգական սեռի<sup>3</sup>: Պարթևյան վարժարանի ներքնահարկում գործում էին ծաղկոց և մանկապարտեզ: Վարժարան 20-րդ դարի սկզբին հաճախում էին 250, իսկ Հռիփսիմյան՝ 70 աշակերտ և աշակերտուհիներ: Այս վարժարաններում ուսումնական գործընթացը վարվում էր Կ. Պոլսի պատրիարքարանի կողմից հաստատված կրթական ծրագրով: Դասավանդվող առարկաների թվում էին հայոց լեզուն, գրականությունը, քերականությունը, թվաբանությունը, երաժշտությունը, եկեղեցական ընթերցանությունը, թուրքերենը: Ուսուցիչների թվում էին Մարզվանից հրավիրված Հովհաննես Գարակյոզյանը, Հակոբ Միտիկյանը, Եղիա Բաթերյանը, Սրբուհի Սյունպոզյանը:

Մարզվան քաղաքում ևս 19-րդ դարի վերջին կրթական կյանքը բավական ցածր մակարդակի վրա էր: Հայտնի է միայն, որ 1878 թ. դրությամբ այստեղ գործում էր ս. Սահակյան երկսեռ վարժարանը, որը հաճախում էին 328 աշակերտ և 30 աշակերտուհի<sup>4</sup>: 20-րդ դարի սկզբին սրա կողքին գործում էին նաև Արամյան վարժարանը, որը հաճախում էին 150 աշակերտներ, և Լուսինյան վարժարանը 130

<sup>1</sup> ՀԱՍ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 81, թ. 12 շրջ:

<sup>2</sup> Աիմոնեան Գ. Հ., նշվ. աշխ., էջ 546:

<sup>3</sup> «Բյուզանդիոն», Կ. Պոլիս 1906 թ., 2928:

<sup>4</sup> ՀԱՍ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 81, թ. 24 շրջ:

աշակերտուհիներով<sup>1</sup>: Նշենք նաև, որ Մարգվանում հաստատված բողոքականները ևս ունեին վարժարան՝ 50 աշակերտով:

Խոսելով Մարգվանի կրթական կյանքի մասին՝ պետք է անդրադառնալ նաև Մարգվանի այսպես կոչված «Ամաթուխայի քուլեջ»-ին: Ասելով «Ամաթուխայի քուլեջ»՝ պետք է հասկանալ Ամերիկյան միսիոներական հաստատությունները՝ քուլեջը, աղջիկների վարժարանը, հիվանդանոցը և աստվածաբանական դասընթացը<sup>2</sup>: Հաստատությունը գտնվում էր Մարգվան քաղաքի հյուսիսային մասում: Հողային ընդարձակ տարածության մեջ կառուցված էին եղել 35 շենք, յուրաքանչյուր բաժին իր մասնավոր շենքով՝ կոշկակարանոցը, փուռը, բաղնիքը, աղջիկների վարժարանը, հիվանդանոցը, մանուկների համար նախատեսված քուլեջը, ուր հաճախում էին 15 տարեկանից ցածր երեխաներ, համրերի վարժարանը, թանգարանը և այլն<sup>3</sup>: «Ամաթուխայի քուլեջը» մի քանի տարի հետո արդեն հանդես է գալիս իբրև աստվածաբանական ճեմարան: 1883 թ. հայասեր և հայախոս դոկտոր Չարլզ Թոլայսիի տնօրինության ժամանակ այն կրկին վերածվել էր քուլեջի<sup>4</sup>: 1911 թ. տնօրինությունն անցավ դոկտոր Ջորջ Ուայթին, որը մույնպես ամեն հնարավոր միջոցներով օգնեց հայ ժողովրդի զավակների զարգացման գործին: Նրա օրոք քուլեջն ամենածաղկուն շրջանն էր բոլորել: Այստեղ դասավանդում էին փորձառու 10 դոկտոր, պրոֆեսոր՝ 6 հայ, 2 ամերիկացի, 2 հույն և 16 տարբեր ազգությունների ուսուցիչներ<sup>5</sup>: Պաշտոնական ուսուցման լեզուն անգլերենն էր: Ուսումնական ծրագրում տեղ էին գտել փիլիսոփայություն, տրամաբանություն, տնտեսագիտություն, հոգեբանություն, տիեզերագիտություն, հայերեն, հունարեն, թուրքերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն լեզուներ առարկաները: Աշակերտները՝ հայեր, հույներ, թուրքեր, ռուսներ, բուլղարներ և վրացիներ էին, որոնք և՛ կրոնական, և՛ ազգային ազատություններ էին վայելում: Քուլեջի աշակերտությունն, իր ազգային ու գրական իղձերի գոհացման և զարկ տալու համար, ուներ իր ուսանողական գրական ընկերությունը կամ միությունը, որը արտոնված էր կառավարության կողմից: Այսպես, հայերի գրական ընկերությունը կոչվում էր Շավարշյան, հույներիինը՝ Պոնտոսի, թուրքերինը՝ Էդեսլիյաթը Օսմանի, որոնք

<sup>1</sup> ՀԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 2595, թ. 70 շրջ:

<sup>2</sup> Տե՛ս նույն տեղում, թ. 173 շրջ:

<sup>3</sup> Տե՛ս նույն տեղում:

<sup>4</sup> Տե՛ս նույն տեղում, թ. 174 շրջ:

<sup>5</sup> Տե՛ս նույն տեղում:

չունեին քաղաքական երանգ և լոկ գրական էին<sup>1</sup>։ Լ-ին համաշխարհային պատերազմից հետո կնքված զինադադարի հետևանքով սկսված հույների տարագրությունը թուրքական կառավարությունն օգտագործեց այս ընկերություններին քաղաքական երանգ տալու համար և շուտով փակեց այդ քոլեջն ու ընկերությունները։

Կրթական ծրագրերով և ուսումնական մակարդակով խիստ անմխիթար վիճակում էին գտնվում Վեզիր-Քյուփրյու ու Լատիկ գյուղաքաղաքները։ Մայրենի լեզու, գրականություն իմացողներ չկային<sup>2</sup>։ Նույնիսկ ստորագրություն ղնողների թիվը շատ քիչ էր։ 1878 թ. Վեզիր-Քյուփրյու այցելած Գարեգին Սրվանձտյանցը նշում էր, որ քաղաքն ուներ միայն ս. Սահակյան վարժարանը, ուր հաճախում էր 50 աշակերտ<sup>3</sup>։

Լատիկ գյուղաքաղաքի կրթական կյանքի վերաբերյալ տեղեկությունները խիստ սակավաթիվ են։ Սակայն պետք է ենթադրել, որ այստեղ ևս կրթական մակարդակը շատ ցածր է եղել, քանի որ 1878 թ. այն ուներ երկսեռ վարժարան, ուր հաճախում էին 18 տղա և 7 աղջիկ<sup>4</sup>։ 20-րդ դարի սկզբին Լատիկում գոյություն ուներ ս. Լուսավորիչ եկեղեցին, որի սենյակներից մեկը ծառայում էր որպես նախակրթարան<sup>5</sup>։

19-րդ դարի վերջին, համեմատած Սեբաստիայի հյուսիսարևմտյան գավառների կրթական մակարդակի հետ, վիլայեթի հյուսիսային գավառում՝ Շապին-Գարահիսարում կրթական գործն ավելի լավ էր կազմակերպված։ Դա բացատրվում է նրանով, որ գարահիսարցիք «մեծ սեր ունեին դեպի ուսումը»<sup>6</sup>։ Դեռ 1878 թ. Շապին-Գարահիսար այցելած Գարեգին Սրվանձտյանցը նշում է, որ քաղաքն ուներ Մուշեղյան ուսումնարան, ս. Փրկչյան ուսումնարան և օրիորդաց ծաղկոց<sup>7</sup>։ Այդ ժամանակ աշակերտների թիվը հասնում էր արական սեռինը՝ 440-ի և իգական սեռինը՝ 120-ի։ Ծախսերը գոյանում էին եկեղեցիներից և ժողովրդի հանգանակություններից։ Քաղաքում գործում էր նաև Արամյան մայր վարժարանը, որը 1886 թ. մեծ հրդեհի հետևանքով այրվել էր, և ժամանակավորապես նրա

<sup>1</sup> Տե՛ս նույն տեղում, թ. 175 շրջ։

<sup>2</sup> «Փունջ», Կ. Պոլիս 1876, մայիս 19, թ. 1078։

<sup>3</sup> ՀԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 81, թ. 33։

<sup>4</sup> Սրվանձտյանց Գ., նշվ. աշխ. էջ 199։

<sup>5</sup> ՀԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 81, թ. 22։

<sup>6</sup> Արամ Հայկազ, Շապին Գարահիսարը ու իր հերոսամարտը, Նիւ Եորք, 1957, էջ 31։

<sup>7</sup> Սրվանձտյանց Գ., նշվ. աշխ. էջ 162։

աշակերտությունը և ուսուցչական կազմը ցրվել էին<sup>1</sup>։ Շուտով քաղաքի մեջ Ավագ Տուրիկյանի, Սարգիս Քաջունու, Ավետիս Թացյանի և այլ ուսուցիչների կազմով բացվում է ս. Փրկչյան ազգային վարժարանը։ Գրեթե միաժամանակ քաղաքում բացվում են 3 ծաղկոց։

Ավելի ուշ, Գրիգոր Վահունին Լեյլևկյաններ նշանավոր ընտանիքի ընդարձակ տան մեջ բացում է անհատական դպրոց և իրեն օգնական է նշանակում Ալեքսան Տաքեսյանին<sup>2</sup>։ Սակայն շուտով թուրքական կառավարությունը ձերբակալում է Վահունուն։

Անհատական դպրոցը դրանից հետո շարունակում էր գոյատևել «Փոքր Մուշեղ դպրոց» անվան տակ, և այնտեղ է փոխադրվում Օգանյանների ընդարձակ տունը։ Այս դպրոցն ուներ աղջիկների ընդարձակ դասարան։

1898 թ. ազգային գործիչ Ամբատ վարդապետ Տաատեթյանը գալով Շապին-Գարահիսար՝ կազմում է կրթական մարմիններ։ Նա փակել տվեց անհատական ու թաղային դպրոցները և տեղի ունեցավ Կ. Պոլսից, Կարինից հրավիրված ուսուցչական կազմով ուժերը կենտրոնացրեց ս. Փրկչյան ազգային վարժարանում։ Այն դարձավ Շապին-Գարահիսարի միակ դպրոցը։ Պետք է նշել, որ նույն ժամանակ Կյուլասյանների տան մեջ բացվեց առանձին մանկապարտեզ<sup>3</sup>։ 20-րդ դարի սկզբին հիշյալ ազգային վարժարանի լավագույն ուսուցիչը Տիգրան Կարմիրյանն էր, դաստիարակ ուսուցիչը՝ Կարապետ Նորարկյանը, իսկ թուրքերենը դասավանդում էր Աղել էֆենդին<sup>4</sup>։ Վարժարանի ղեկավարությունը միշտ գտնվել է ՀՀԴ կուսակցության ձեռքում և միայն 1 տարով անցել է Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցության ձեռքը<sup>5</sup>։

Պետք է նշել, որ բացի ս. Փրկչյան վարժարանից Մեծ եղեռնի նախօրյակին, Շապին Գարահիսար քաղաքում գործում էր նաև Մուշեղյան վարժարանը և դրանցում կրթվում էին 500 աշակերտ<sup>6</sup>։

Ի տարբերություն Թոքատի և Ամասիայի գավառների, այս գավառում կրթական կյանքը որոշ չափով 19-րդ դարի վերջին և հատկապես 20-րդ դարի սկզբին զարգացել է նաև գյուղերում ու

<sup>1</sup> Արամ Հայկազ, նշվ. աշխ., նույն տեղում։

<sup>2</sup> Նույն տեղում։

<sup>3</sup> Նույն տեղում, էջ 33։

<sup>4</sup> Գանարեան Գ., Հուշեր և խոհեր Շապին Գարահիսար Պոլիս, Կիլիկիա և Լիբանան, Պեյրուք, 1960, էջ 87։

<sup>5</sup> Արամ Հայկազ, նշվ. աշխ., էջ 35։

<sup>6</sup> ՀԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 869թ., 13 շրջ., տե՛ս նաև Էփրիկյան Ա., Պատկերազառո բնաշխարհիկ բառարան, հ. Ա., Վենետիկ, 1902, էջ 485։

գյուղաքաղաքներում: Ցավոք, խիստ կցկտուր են գյուղերի կոթական կյանքի վերաբերյալ նյութերը: Այդ գյուղերի կոթական գործի մասին իր տեղեկություններն է հայտնել 1878 թ. Շապին-Գարահիսար այցելած Գարեգին Սրվանձտյանցը<sup>1</sup>:

|               |                            |                                                            |
|---------------|----------------------------|------------------------------------------------------------|
| Թամզարա       | Արամյան վարժարան           | 270 արական սեռի աշակերտ, 20 <sup>2</sup> հզական            |
| Ամերդի        | Վահանյան վարժարան (ծաղկոց) | 34 արական սեռի աշակերտ                                     |
| Օիպեռի        | 1 վարժարան (ծաղկոց)        | 25 աշակերտ, 7 աշակերտուհի (1878 թ. այս վարժարանը փակվել է) |
| Քրթանոց       | 1 վարժարան (ծաղկոց)        | 30 աշակերտ                                                 |
| Աղվանիս       | 1 վարժարան (ծաղկոց)        | 35 աշակերտ                                                 |
| Ապանա         | 1 վարժարան (ծաղկոց)        | 25 աշակերտ                                                 |
| Սևենտիք       | 1 վարժարան (ծաղկոց)        | 20 աշակերտ                                                 |
| Վերի Այծալտեր | 1 վարժարան                 | 45 աշակերտ                                                 |
| Այամոնիկ      | 1 վարժարան                 | 30 աշակերտ                                                 |
| Մշակնոց       | 1 վարժարան                 | 50 աշակերտ                                                 |
| Աղրավիս       | 1 վարժարան                 | 30 աշակերտ                                                 |
| Բուրզ         | Լուսավորչյան վարժարան      | /աշակերտների թիվն անհայտ է/                                |
| Ենի           | 1 վարժարան                 | 15 աշակերտ                                                 |
| Էնտիոնես      | Հայկազյան վարժարան         | 90 աշակերտ                                                 |
| Սիս           | 1 վարժարան                 | 35 աշակերտ                                                 |
| Քեչելուրտ     | 1 վարժարան                 | 24 աշակերտ                                                 |
| Մահմատ        | 1 վարժարան                 | 24 աշակերտ                                                 |

Նկատենք, որ այս ուսումնական հաստատություններից մի մասի մակարդակը շատ ցածր է եղել, քանի որ դրանք եղել են ծաղկոցներ: Սակայն պետք է նկատել, որ Գարեգին Սրվանձտյանցի նշած գյուղերից բացի, 20-րդ դարի սկզբին հայկական վարժարաններ ունեցող գյուղերի թիվն ավելացավ: Դրանցից, օրինակ՝ Գոմեշտուն գյուղն ուներ մեկ վարժարան՝ 50 աշակերտով, իսկ Կ.Պոլսի հայոց պատրիարքարանի տվյալներով 20-րդ դարի սկզբին Ամդրեաս գյուղի վարժարան հաճախել են 270 աշակերտ<sup>2</sup>: 20-րդ դարի սկզբին Բուրզ կոչվող գյուղը ևս եկեղեցուն կից դպրոց է ունեցել<sup>3</sup>:

<sup>1</sup> Սրվանձտյանց Գ., նշվ. աշխ., էջ 162:

<sup>2</sup> ՀԱԱ, ֆ. 476, ց. 1, գ. 869, թ. 5, թ. 18 և թ. 22, տե՛ս նաև Ն. Բախչյանի, նշվ. աշխ., էջ 181 և 485:

<sup>3</sup> Ծոցիկյան Ս., Արևմտահայ աշխարհ, Երև. Յոթ, 1947, էջ 491:

Այս բոլոր կրթական հաստատությունների ուսումնական  
ծրագրերի, ուսուցչական կազմի և ուսումնական կյանքի այլ ման-  
րամասներ մեզ հայտնի չեն:

Այսպիսով՝ հյուսիսային գավառ Շապին Գարահիսարում  
ուսումնական գործընթացն ավելի բարձր մակարդակի վրա էր  
գտնվում, քան Թոքատում և Ամասիայում:

**АРМАН СААКЯН-  
ИИ НАН РА**

**АРМЯНСКАЯ НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ В САНДЖАКАХ ТОКАТА,  
АМАСИЯ, ШАПИН ГАРАИСАР СЕБАСТИЙСКОГО ВИЛАЙЕТА  
В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВЕКА**

В конце XIX начале XX века в северо-западных санджаках  
Себастиийского вилайета Токате и Амасии научная жизнь находилась  
на низком уровне. Она в основном развивалась в центрах, в таких  
городах как Токата и Амасия. В некоторой степени научная жизнь  
развивалась также в селениях санджаков.

По сравнению с северо-западными санджаками Себастиийского  
вилайета в северном санджаке Шапин Гараисар в конце XIX века  
научная жизнь находилась на более высоком уровне.